

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXX (1/2023)

nadesłany: 16.05.2023 r. – przyjęty: 30.07.2023 r.

Albert TERELAK*
Sebastian KOŁODZIEJCZAK**

Złożoność zjawiska przemocy domowej wobec starszych kobiet na obszarach wiejskich. Charakterystyka współwystępowania form przemocy i relacji między sprawcami a ofiarami

**The complexity of domestic violence against older women in rural areas.
Characteristics of the co-occurrence of forms of violence and the relationship
between perpetrators and victims**

Abstrakt

Cel. Badanie nad zjawiskiem przemocy domowej wobec kobiet w wieku senioralnym, zrealizowane na obszarach wiejskich Pomorza Zachodniego, zorientowane zostało na charakterystykę struktury zjawiska (w postaci – ugruntowanych w tradycji badawczej i opisanych w literaturze – pięciu jego form: przemocy psychicznej, fizycznej, zaniedbań, przemocy ekonomicznej i seksualnej), a także charakterystykę relacji między sprawcami a ofiarami.

* **e-mail: Albert.terelak@usz.edu.pl**

Uniwersytet Szczeciński, Wydział Humanistyczny, Instytut Socjologii, Krakowska 71,
71-017 Szczecin, Polska

University of Szczecin, Faculty of Humanities, Institute of Sociology, Krakowska 71,
71-017 Szczecin, Poland

ORCID: 0000-0003-2033-6946

** **email: Sebastian.kolodziejczak@usz.edu.pl**

Uniwersytet Szczeciński, Wydział Humanistyczny, Instytut Socjologii, Krakowska 71,
71-017 Szczecin, Polska

University of Szczecin, Faculty of Humanities, Institute of Sociology, Krakowska 71,
71-017 Szczecin, Poland

ORCID: 0000-0002-3642-6295

Metody. Koncepcja badawcza zrealizowana została przy zastosowaniu techniki wywiadu audytoryjnego bazującego na kwestionariuszu.

Wyniki. 35,5% starszych kobiet doświadcza przemocy psychicznej, 22,3% doświadcza zaniedbań ze strony bliskich, 8,3% – aktów przemocy ekonomicznej, 5,8% przemocy fizycznej oraz 0,8% przemocy seksualnej. Mając na uwadze sprawców przemocy domowej wobec starszych kobiet, 60,6% stanowią mężczyźni, najczęściej mężowie ofiar (50%) oraz synowie (25%). Sprawcami przemocy częściej są mężowie ofiar niż ich dzieci, te z kolei są sprawcami przemocy wobec starszych częściej niż ich małżonkowie (czyli zięciowie/synowe ofiar), konkubenci czy partnerzy.

Wnioski. Zaniedbania częściej współwystępują niż nie współwystępują z przemocą psychiczną. Dwa rodzaje aktów przemocy psychicznej: poniżanie, uporczywe naigrywanie się/przykre wyśmiewanie/ośmieszanie w oczach innych oraz obwinianie za choćby drobne porażki, niepowodzenia/wielokrotne zrzucanie winy za własne błędy charakteryzują się wysokim potencjałem wiązania krzywd psychicznych z zaniedbaniami. Pozostają one w zależności z niemal wszystkimi, przyjętymi do badania, aktami zaniedbań. Taka korelacja form przemocy domowej może być odczytywana jako swoisty kompleks dysfunkcji relacji między członkami rodziny. Wyniki badania potwierdzają tezę, iż sytuację rodzin charakteryzuje swoista kumulacja warunków posiadających znamiona patologii wzorców życia rodzinnego, wyrażająca się występowaniem całych kompleksów doświadczanych krzywd, należących zwykle do więcej niż jednej formy przemocy.

Słowa kluczowe: przemoc domowa, starsze kobiety, sprawcy przemocy, przemoc fizyczna, przemoc psychiczna, przemoc ekonomiczna, przemoc seksualna, zaniedbanie.

Abstract

Aim. The study of the phenomenon of domestic violence against senior women, carried out in rural areas of Western Pomerania, was oriented to the characteristics of the structure of the phenomenon (in the form of – well-established in the research tradition and described in the literature – five of its forms: psychological violence, physical violence, neglect, economic violence and sexual violence), as well as the characteristics of the relationship between perpetrators and victims.

Methods. The research concept was carried out using an auditory interview technique based on a questionnaire.

Results. 35.5% of elderly women experience psychological violence, 22.3% experience neglect by relatives, 8.3% - acts of economic violence, 5.8% physical violence and 0.8% sexual violence. Considering the perpetrators of domestic violence against older women, 60.6% are men, most often the husbands of victims (50%), and sons (25%). Perpetrators of violence are more likely to be the victims' husbands than their children, who in turn are perpetrators of violence against elders more often than their spouses (i.e., the victims' sons-in-law/daughters-in-law), concubines or partners.

Conclusion. Neglect is more likely than not to co-occur with psychological violence. Two types of acts of psychological violence: humiliation, persistent teasing/mocking/mockery in the eyes of others, and blaming for even minor failures, failures/multiple blames for one's own mistakes are characterized by a high potential for associating psychological harms with neglect. They remain correlated with almost all, accepted for study, acts of neglect. This correlation of forms of domestic violence can be read as a kind of complex of dysfunctional relationships between family members. The results of the study confirm the thesis that the situation of families is characterized by a peculiar accumulation of conditions having the hallmarks of pathological patterns of family life, expressed in the oc-

currence of entire complexes of experienced harms, usually belonging to more than one form of violence.

Keywords: domestic violence, elderly women, perpetrators of violence, physical violence, psychological violence, economical violence sexual violence, negligence.

Wprowadzenie

W 2013 roku Rzecznik Praw Obywatelskich opublikował raport, w którym stwierdza, że krajowy system przeciwdziałania przemocy w rodzinie nie uwzględnia sytuacji starszych kobiet – kategorii społecznej szczególnie narażonej na przemoc. W związku z tym faktem, system pomijał je przy gromadzeniu danych i budowaniu statystyk na temat zjawiska przemocy domowej. W raporcie podkreślono, że wiedza o przyczynach, charakterze i skali zjawiska przemocy wobec tej kategorii ofiar jest niezbędna dla tworzenia programów wsparcia (Rzecznik Praw Obywatelskich, 2013, s. 93). Sytuacja Polski nie jest odosobniona. W 2013 roku także Organizacja Narodów Zjednoczonych zauważyła, że w większości krajów nie istnieją zapisy prawne, wyróżniające kategorię starszych kobiet (UN Department of Economic and Social Affairs, 2013), natomiast w raporcie z 2015 podkreślono znikomą ilość badań nad przemocą wobec tej kategorii ofiar (UN Economic and Social Council, 2015). Programów zakładających badanie przemocy wobec starszych kobiet oraz systemowe wsparcie dla nich brakowało w Polsce już w Krajowym Programie Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie na lata 2014-2020 (Krajowy program przeciwdziałania przemocy w rodzinie na lata 2014-2020, 2014). Aktualnie obowiązuje – opublikowany w marcu tego roku – Krajowy Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie na rok 2023, w którym przewidziano rozróżnienie ze względu na płeć dla wszystkich wymienianych kategorii ofiar (dzieci, dorośli, osoby starsze, osoby z niepełnosprawnościami). W odniesieniu do wszystkich tych kategorii, program przewiduje gromadzenie danych o przypadkach przemocy domowej oraz tworzenie programów profilaktycznych (Krajowy Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie na rok 2023).

Zatem mamy do czynienia z sytuacją, w której badania tego zjawiska wśród starszych kobiet wciąż stanowią pilną potrzebę ze względu na konieczność jego dogłębnej i wieloaspektowej charakterystyki oraz – w rezultacie – opracowania skutecznych programów wsparcia ofiar. Intensyfikacja badań w opisywanym zakresie pozwoli uzupełnić narrację na temat przemocy domowej w Polsce o niedostatecznie dotychczas rozpoznany aspekt, jakim jest przemoc wobec starszych kobiet.

Przyglądając się zagadnieniu w nieco szerszej perspektywie, należy zauważyć, że zainteresowanie przemocą domową w Polsce rośnie od lat 90. XX w. (Halicka, 2014; Śniegulska, 2016). Początkowo były to głównie badania przekrojowe, dotyczą-

ce skali występowania zjawiska (CBOS, 2005; Korzeniowski, 2009; Korzeniowski, Radkiewicz, 2015; SMG/KRC, 2011; TNS OBOP, 2010). Następnie uwaga badaczy skierowana została na przemoc wobec dzieci, a w ostatnim czasie na osoby starsze (Kołodziejczak i in., 2019; Mossakowska i in., 2012; Tobiasz-Adamczyk, 2010). Są to jednak badania stosunkowo nieliczne (Halicka i in., 2012; Makara-Studzińska, Sosnowska, 2012). O tym, że przemoc wobec osób starszych jest zagadnieniem istotnym, świadczy ukończenie w ostatnim czasie (w latach 2016-2020) drugiej edycji badania PolSenior, przeprowadzonego w ramach Narodowego Programu Zdrowia (Bandos, Zagożdżon, 2021). Pierwsza edycja odbyła się w 2012 roku. Przemoc domowa nie stanowi jednak w tym opracowaniu wyodrębnionej kategorii badawczej, a jedynie składową szeroko rozumianej przemocy wobec osób starszych (Mossakowska i in., 2012, s. 511-530).

Badania nad różnymi formami przemocy domowej mają na świecie bogatą tradycję (Dutton i in., 1999). Stosowanych jest wiele typologii form przemocy, od dychotomicznej wyróżniającej przemoc psychiczną (psychiczno-emocjonalną) oraz fizyczną, zawierającą również nadużycia o charakterze seksualnym (Flury i in., 2010), po bardziej rozbudowane zestawy, jak np.: przemoc fizyczna, przemoc psychiczna, przemoc seksualna, zaniedbanie fizyczne, zaniedbanie psychiczne i naruszanie praw osoby (*Violation of Personal Rights*) (Brownell, 2015, 2016). Definicje poszczególnych form przemocy domowej stanowią źródło sprawdzonych wskaźników, rozumianych jako wyróżnione akty tych rodzajów przemocy. Dobór wskaźników do jasno zdefiniowanych form przemocy posiada ten niezaprzeczalny walor, że wyniki badań uzyskiwanych przez różnych badaczy są porównywalne, dzięki temu możliwa staje się względnie precyzyjna charakterystyka struktury zjawiska przemocy domowej, rozumianej jako różne jej formy właśnie, a nie tylko akty. Praktyka badawcza, obecna w istniejących polskich badaniach pokazuje, że nierzadko przemoc domowa wobec osób starszych charakteryzowana jest poprzez konkretne akty przemocy, przy czym bez uwzględnienia form przemocy, których wskaźnikami są te akty. Sytuacja taka ma między innymi miejsce we wspomnianych już badaniach PolSenior, charakteryzujących sytuację osób starszych w Polsce. W badaniu tym dla charakterystyki zjawiska przemocy domowej przyjęto dziewięć wskaźnikowych zachowań sprawców wobec ofiar (Mossakowska i in., 2012). Taki zabieg posiada o tyle ograniczoną wartość poznawczą, że redukuje możliwość charakterystyki struktury zjawiska, skupiając się jedynie na pomiarze skali zjawiska. W literaturze przedmiotu istnieją przykłady dającego dobre rezultaty konstruowania skal do pomiaru poziomu zjawiska (Marshall, 1992a, 1992b). Jednakże należy podkreślić, że dobór wskaźników niekierowany poszczególnymi formami zjawiska, którego poziom podlegać ma pomiarowi, stwarza niebezpieczeństwo nadreprezentacji zachowań jednego typu i nieproporcjonalnej liczby innych zachowań, co może prowadzić do swoistego odkształcenia obrazu badanego zjawiska.

Wartą podkreślenia kwestią są rozbieżności wyników badań skali występowania przemocy domowej, również przemocy domowej wobec poszczególnych kategorii społecznych. Trzeba przy tym podkreślić, że badań skali występowania przemocy domowej jest wiele, a rozbieżności w uzyskiwanych wynikach są wręcz spektakularne. Na przykład:

- współwystępowanie przemocy w związkach partnerskich (*Intimate Partner Violence* – IPV) i przemocy wobec osób starszych (*Elder Abuse* – EA) szacuje się w przedziale 1-71% (Chan i in., 2021);
- występowanie przemocy wobec osób starszych 3,2-27,5% (Williams i in., 2017, s. 45) oraz 74% (Pickering i in., 2019).

Przy rosnącej liczbie badań nad skalą przemocy wobec osób starszych (w tym wobec starszych kobiet), rozbieżności otrzymywanych wyników ciągle są duże. Nie wiadomo jednak, na ile są one wynikiem różnic kulturowych (badania pochodzą z różnych krajów i szerokości geograficznych), a na ile wynikają one z odmienności podejść metodologicznych w realizowanych projektach badawczych.

Drugim zagadnieniem, kluczowym dla podejmowania dalszych badań nad problematyką przemocy domowej, są relacje oraz związki między poszczególnymi jej formami. Zwykle podkreślana jest szczególna rola przemocy psychicznej, jako formy najczęściej towarzyszącej występowaniu pozostałych lub nawet wzmacniającej ich dotkliwość (O’Leary, Maiuro, 2004; O’Leary i in., 1994). Należy podkreślić, że stan badań związków między poszczególnymi formami przemocy domowej jest wciąż niezadowolający (Meyer i in., 2019). Rozwija się natomiast zainteresowanie poliwiktylizacją, która odnosi się do współwystępowania różnych typów przemocy domowej, takich jak IPV, przemoc wobec dzieci (*Child Abuse and Neglect*), przemoc wobec kobiet (*Violence Against Women*) oraz EA (Chan, 2017; Chan i in., 2019, 2021). Należy jednak podkreślić, że poliwiktylizacja często odnoszona jest do współwystępowania różnych typów przemocy, nie tylko do przemocy w środowisku domowym (Finkelhor i in., 2007; Ramsey-Klawnsnik, 2017; Ramsey-Klawnsnik, Heisler, 2014; Ramsey-Klawnsnik, Miller, 2017). W badaniach prezentowanych w niniejszym artykule, aspekt poliwiktylizacji został podjęty, jednakże tylko w zakresie przemocy domowej, w której sprawcami i ofiarami są różni członkowie rodzin starszych kobiet (małżonkowie/partnerzy, dzieci i wnuki oraz ich małżonkowie/partnerzy, jak również dalsi krewni).

Powyższe ustalenia leżą u podstaw projektu badawczego zrealizowanego w ramach systemu przeciwdziałania przemocy domowej na obszarach wiejskich w jednej z gmin Pomorza Zachodniego. Jego zasadniczym celem była możliwie szczegółowa charakterystyka przemocy domowej, której starsze kobiety doświadczają jako ofiary oraz którą obserwują z pozycji świadka. Zastosowaliśmy rozróżnienie na pięć form przemocy domowej: przemoc psychiczna, przemoc fizyczna, zaniedbanie, przemoc

ekonomiczna, przemoc seksualna (Brownell, 2015, 2016; Flury i in., 2010; Mazur, 2002). W badaniu poddaliśmy analizie dwa wymiary:

1. Złożoność zjawiska przemocy domowej wobec starszych kobiet:
 - 1.1. rozkłady form przemocy domowej w doświadczeniach senierek;
 - 1.2. współwystępowanie tych form przemocy.
2. Specyfika uwikłań w przemoc domową w rodzinach starszych kobiet:
 - 2.1 relacje rodzinne między sprawcami przemocy a jej ofiarami – starszymi kobietami;
 - 2.2. relacje rodzinne między ofiarami przemocy a jej sprawcami, gdy starsze kobiety są tego świadkami.

Metody

Dla realizacji przyjętych zamierzeń badawczych zastosowaliśmy pięć zestawów wskaźników, identyfikujących poszczególne formy przemocy domowej: przemoc psychiczną, przemoc fizyczną, zaniedbania, przemoc ekonomiczną, przemoc seksualną. Kompleks dziewiętnastu wskaźników – zachowań stanowiących akty przemocy domowej – jest efektem kilkuletnich prac nad konceptualizacją i operacjonalizacją problematyki przemocy domowej.

W pierwszym ich etapie, w celu identyfikacji wskaźników poszczególnych form przemocy, zastosowaliśmy indywidualne wywiady pogłębione oraz grupowe wywiady zogniskowane. W drugim etapie przeprowadziliśmy testy ilościowe w stosunku do wszystkich zidentyfikowanych aktów przemocy (65 aktów), w celu ostatecznego wyboru tych wskaźników, które cechuje najwyższy poziom trafności oraz rzetelności (wartości współczynnika korelacji liniowej Persony w analizie mocy dyskryminacyjnej wskaźników wyniosły powyżej 0,7; w analizie rzetelności α Cronbacha dla wskaźników przemocy psychicznej wyniósł 0,875, dla wskaźników przemocy fizycznej – 0,970, dla wskaźników zaniedbań – 0,673, dla wskaźników przemocy ekonomicznej – 0,833, dla wskaźników przemocy seksualnej – 0,703). Dla skonstruowania spójnej oraz jednolitej skali, powstałej z uporządkowania aktów przemocy stanowiących wskaźniki poszczególnych jej form, wykorzystaliśmy procedurę wzorowaną na eksperckiej metodzie Louisa Thurstone'a, (Babbie, 2013)¹.

¹ Niezależni sędziowie (studenci uczestniczący w seminarium na temat przemocy domowej) zostali poproszeni o ocenę wartości wskaźnikowej aktów przemocy – czyli tego, czy każdy z nich obrazuje jedną z pięciu przyjętych do badań form – oraz ustalenie ich pozycji na skali. Stopień podobieństwa ocen sędziów mierzony był za pomocą odchylenia ćwiartkowego, które w przypadku dziewiętnastu wskaźników ostatecznie wykorzystanych do badania, nie przekraczały wartości $Q = 0,99$.

Proces gromadzenia materiału empirycznego skupiony został na pomiarze wszystkich dobranych wskaźników w celu charakterystyki poszczególnych form przemocy domowej w dwóch wymiarach życia społecznego senierek:

- w ich własnym, osobistym doświadczeniu (kiedy same doświadczały krzywdy ze strony bliskich);
- w ich obserwacji i doświadczeniu pośrednim, kiedy ktoś z członków ich rodzin doświadczał/doświadczył krzywdy od swoich bliskich.

Przyjęcie tak szerokiego spektrum oglądu analizowanego zjawiska zakładało uzyskanie wiedzy posiadającej dwie szczególnie istotne poznawczo właściwości:

- jej pogłębiony charakter (1). Wiedza ta odnosi się nie tylko do obrazu skali przemocy domowej wobec samych starszych kobiet uczestniczących w badaniu, ale również skali złożoności problemu przemocy w rodzinach nim dotkniętych.
- jej kumulatywny charakter (2). Deklaracje respondentek na temat krzywd doznawanych przez członków ich rodzin – ze strony innych domowników czy bliższych bądź dalszych krewnych – rozszerzają niejako obraz skali zjawiska na obszarze objętym badaniami. Ponadto – zgodnie z przyjętą koncepcją – badanie zorientowane było na identyfikację sprawców aktów przemocy domowej, wg relacji pokrewieństwa i powinowactwa wobec ofiar.

Narzędzie badawcze zawierało skierowane do respondentek pytania:

- o to czy – i jak często – w przeciągu sześciu miesięcy poprzedzających badanie (oraz ewentualnie dawniej), doświadczały ze strony domowników wymienionych zachowań;
- o to czy – i jak często – w tym okresie (oraz ewentualnie dawniej) zdarzyły się sytuacje, w których ktoś z rodzin respondentek doświadczał ze strony domowników wymienionych zachowań.

Poniżej przedstawione zostały, ujęte w kwestionariuszu, akty przemocy, stanowiące wskaźniki poszczególnych form przemocy.

Przemoc psychiczna:

- krzywdzące krytykowanie,
- wymuszanie uległości krzykiem,
- poniżanie, uporczywe naigrzywanie się/przykre wyśmiewanie/ośmieszanie w oczach innych,
- obwinianie za choćby drobne porażki, niepowodzenia/wielokrotne zrzucanie winy za własne błędy,
- używanie wyzwisk, wulgarnych określeń wobec ofiary.

Przemoc fizyczna:

- szarpanie i/lub szturchanie czy popychanie, itp., np. żeby wymusić pośpiech,
- uderzenia albo kilka uderzeń dłonią i/lub kopniaki itp.,
- bicie jakimś narzędziem niepozostawiające wyraźnych, trwałych śladów na ciele,
- pobicie pozostawiające wyraźne sińce lub rany.

Zaniedbania:

- brak zainteresowania problemami, kłopotami i/lub ignorowanie uczuć/bagatelizowanie emocji,
- nieuzasadnione pozbawienie (ograniczenie) jedzenia, picia, snu,
- lekceważenie złego samopoczucia/stanu zdrowia lub zaniedbanie opieki w chorobie,
- niezapewnienie koniecznej pomocy medycznej.

Przemoc ekonomiczna:

- nadmierne, uporczywe kontrolowanie wydatków,
- odmowa zapłacenia/łożenia na możliwe do zaspokojenia potrzeby,
- odbieranie pieniędzy/zmuszanie do oddawania pieniędzy.

Przemoc seksualna:

- nieprzyjemne, niesmaczne uwagi seksualne wobec ofiary,
- dotykanie miejsc na ciele, których ona/on nie powinna/nie powinien tak dotykać,
- seksualne wykorzystanie – niewłaściwe, nieakceptowane zachowania seksualne wobec ofiary.

Zagadnieniem istotnym z perspektywy zrozumienia zjawiska przemocy domowej jest ustalenie jej sprawców. W badaniu respondentki zostały poproszone o zakwalifikowanie do poniższych kategorii sprawców doświadczanej przez nie przemocy oraz – dodatkowo, w kolejnym pytaniu – sprawców w innych znanych im sytuacjach przemocy domowej.

Określone w badaniu kategorie sprawców przemocy domowej:

- własna żona osoby doświadczającej krzywdy,
- własny mąż osoby doświadczającej krzywdy,
- własna córka osoby doświadczającej krzywdy,
- własny syn osoby doświadczającej krzywdy,
- synowa, konkubina/partnerka syna osoby doświadczającej krzywdy,
- zięć, konkubent/partner córki osoby doświadczającej krzywdy,
- własne wnuki osoby doświadczającej krzywdy,
- ktoś inny z rodziny osoby doświadczającej krzywdy.

Badanie przeprowadzono techniką audytoryjnego wywiadu kwestionariuszowego, na próbie badawczej stu dwudziestu jeden seniorek (60 lat i więcej), mieszkających na obszarach wiejskich jednej z gmin Pomorza Zachodniego Polski (14% populacji kobiet w wieku 60 lat i więcej, N=864). Seniorki zostały zaproszone na spotkania w świetlicach wiejskich – siedzibach lokalnych Klubów Seniora, działających w czternastu miejscowościach terenu objętego badaniem. Na spotkaniach prosiliśmy uczestniczki o zgodę na udział w badaniu, przedstawiając jego problematykę oraz szczegółowo omawiając pytania zawarte w narzędziu badawczym. Następnie kobiety, które wyraziły zgodę, wypełniły kwestionariusz przy asyście ankieterów. W dalszej części spotkań przeprowadzaliśmy ze wszystkimi uczestniczkami zogniskowane wywiady grupowe na temat tego, czym jest przemoc domowa, w czym się przejawia oraz jakie są jej przyczyny. Z tymi seniorkami, które wyraziły odrębną zgodę przeprowadzaliśmy indywidualne wywiady pogłębione na temat ich indywidualnych doświadczeń związanych z przemocą domową. W niniejszym materiale prezentujemy wyniki badania kwestionariuszowego, stanowiącego samodzielny, opracowany dla uchwycenia problematyki wyrażonej we wstępie niniejszego artykułu, bogaty w dane aspekt badania.

Wyniki badań jakościowych stanowią przedmiot odrębnej refleksji nad problematyką przemocy domowej wobec starszych kobiet. Utrzymana jest ona w konwencji etnometodologicznej, kładącej podstawowy akcent na potocznym (codziennym) sposobie poznawania i obrazowania faktów świata społecznego. Kontekst metodologiczny oparliśmy w niej na procedurach badawczych właściwych Grounded Theory (Glaser, Strauss, 2006). Analiza danych jakościowych odnosi się do zagadnień funkcjonowania z problemem przemocy ze strony bliskich w długiej perspektywie czasowej, wpływu długotrwałej przemocy na tożsamość ofiar, ich degradację statusową i marginalizację w rodzinie oraz w lokalnym środowisku społecznym. Charakterystykę próby przedstawia poniższe zestawienie:

Tabela 1

Cechy społeczno-demograficzne starszych kobiet uczestniczących w badaniu

Wiek	częstość	procent
60 do 69 lat	73	60,3
70 do 79 lat	37	30,6
powyżej 79 lat	11	9,1
Wykształcenie		
podstawowe	40	33,1
zasadnicze zawodowe	40	33,1
średnie	35	28,9
wyższe	4	3,3
braki danych	2	1,7

	częstość	procent
Stan cywilny		
zamężna	64	52,9
w konkubinacie	3	2,5
rozwidziona	4	3,3
w separacji	1	0,8
wdowa	42	34,7
rozwidziona i ponownie zamężna	1	0,8
rozwidziona, ponownie zamężna i obecnie wdowa	1	0,8
braki danych	5	4,1
Posiadanie dzieci		
nie posiada dzieci	2	1,7
posiada dzieci	114	94,2
braki danych	5	4,1
Warunki mieszkaniowe		
mieszkające domach jednorodzinnych, będących ich własnością lub współwłasnością	69	57,0
mieszkające w domach jednorodzinnych, nie będących ich własnością ani współwłasnością	14	11,6
mieszkające w mieszkaniach w domach wielorodzinnych, będących ich własnością lub współwłasnością	23	19,0
mieszkające w mieszkaniach w domach wielorodzinnych, nie będących ich własnością ani współwłasnością	6	5,0
inaczej	2	1,7
braki danych	7	5,8
Podział dochodów		
nie dzielący własnych dochodów z nikim	61	50,4
dzielący się własnymi dochodami z innymi członkami rodziny	47	38,8
braki danych	13	10,7
Liczby osób korzystających z dochodów respondentki		
nie dotyczy	61	50,4
1	33	27,3
2	10	8,3
3	1	0,8
4	2	1,7
6	1	0,8
braki danych	13	10,7
Ogółem	121 = 100,0%	

Źródło: Badanie własne.

Wyniki

Wyniki badania poddaliśmy analizie na kilku płaszczyznach, zgodnych z przyjętą problematyką badawczą:

- skala doświadczeń przemocy w próbie badawczej;
- formy przemocy domowej doświadczanej przez starsze kobiety;
- udziały aktów przemocy domowej, w ramach poszczególnych jej form, doświadczanych przez starsze kobiety;
- relacje między formami przemocy domowej doświadczanej przez starsze kobiety;
- relacje rodzinne między sprawcami a ofiarami przemocy domowej.

W badaniu uzyskaliśmy ponad 40% udział starszych kobiet deklarujących doświadczanie aktów przemocy w środowisku domowym. Dominującą formą doświadczanych krzywd jest przemoc psychiczna – 35,5%. Zaniedbań ze strony członków rodzin doświadczą 22,3% uczestniczek badania, rzadsze są przypadki przemocy ekonomicznej (8,3%), przemocy fizycznej (5,8%) oraz przemocy seksualnej (0,8%). Taka skala zjawiska uzasadnia stawianie pytań zarówno o jakość życia ludzi starszych (De Donder i in., 2019; Honarvar i in., 2020; McGarry i in., 2010; Ziółkowski i in., 2015), jak również o wzorce codziennych praktyk życia rodzinnego. Należy podkreślić, że jeżeli w codziennym doświadczeniu tak licznej kategorii senierek obecna jest przemoc ze strony najbliższych, to można przypuszczać, że zjawisko owo w jakiś sposób mieści się w istniejącym porządku społecznym oraz związanych z nim wzorach kultury. Rysem charakterystycznym społeczności wiejskich w Polsce jest ciągła obecność tradycyjnych, patriarchalnych wartości i wzorców relacji wewnątrzrodzinnych (Michalska, 2020). W świadomości kobiet trwałość rodziny postrzegana jest jako kwestia bardzo ważna, a dobro rodziny ważniejsze niż dobro własne (Buchbinder, Band-Winterstein, 2003; Hoppe, 2020; Phillips, 2000).

Udziały wskazań, przyjętych do badań aktów przemocy – konkretnych zachowań sprawców – traktowanych jako wskaźniki poszczególnych form przemocy domowej, odsłaniają specyfikę doświadczania przez starsze kobiety przemocy psychicznej, zaniedbań, przemocy ekonomicznej oraz przemocy fizycznej. Poniższe zestawienie zawiera udziały deklaracji doświadczania poszczególnych aktów przemocy, przy czym akty przemocy seksualnej, ze względu na znikomą liczebność wskazań (poniżej 0,7%), zostały pominięte.

Tabela 2

Akty poszczególnych form przemocy domowej doświadczane przez starsze kobiety

	doświadczający aktów przemocy [%]	niedoświadczający aktów przemocy [%]
Przemoc psychiczna		
krzywdzące krytykowanie	26,4	73,6
obwinianie za choćby drobne porażki, niepowodzenia/ wielokrotne zrzucanie winy za własne błędy	24,8	75,2
poniżanie, uporczywe naigrywanie się/przykre wyśmiewanie/ośmieszanie w oczach innych	15,7	84,3
wymuszanie uległości krzykiem	12,4	87,6
używanie wyzwisk, wulgarnych określeń wobec ofiary	12,4	87,6
Zaniedbania		
lekceważenie złego samopoczucia/stanu zdrowia lub zaniedbanie opieki w chorobie	13,2	86,8
brak zainteresowania problemami, kłopotami i/lub ignorowanie uczuć/bagatelizowanie emocji	10,7	89,3
niezapewnienie koniecznej pomocy medycznej	7,4	92,6
nieuzasadnione pozbawienie (ograniczenie) jedzenia, picia, snu	3,3	96,7
Przemoc ekonomiczna		
odmowa zapłacenia/łożenia na możliwe do zaspokojenia potrzeby	5,0	95,0
nadmierne, uporczywe kontrolowanie wydatków	5,8	94,2
odbieranie pieniędzy/zmuszanie do oddawania pieniędzy	4,1	95,9
Przemoc fizyczna		
szarpanie i/lub szturchanie czy popychanie, itp., np. żeby wymusić pośpiech	5,0	95,0
uderzenia albo kilka uderzeń dłonią i/lub kopniaki itp.	3,3	96,7
bicie jakimś narzędziem niepozostawiające wyraźnych, trwałych śladów na ciele	2,5	97,5
pobicie pozostawiające wyraźne sińce lub rany	2,5	97,5

[n = 121 = 100%]

Źródło: Badanie własne.

Jeśli wziąć pod uwagę dwie najczęściej doświadczane przez seniorki formy przemocy ze strony członków ich rodzin – w przypadku przemocy psychicznej (odmien-
nie niż we wszystkich pozostałych) każdy akt przekracza 12% udziału w próbie. Fakt

ten świadczy o najbardziej powszechnym charakterze tej formy przemocy, doświadczanej przez częściej niż co trzecią seniorkę (35,5%).

Z kolei, gdy przyjrzeć się samym tylko ulegającym przemocy psychicznej (43 kobiety w próbie, co pokazuje poniższe zestawienie), to jej poszczególne akty stanowią kompleks działań świadczących o wysoce problematycznej jakości życia starszych kobiet – ofiar przemocy domowej.

Tabela 3

Starsze kobiety doświadczające aktów przemocy psychicznej

	krzywdzące krytykowanie	obwinianie za choćby drobne porażki, niepowodzenia/ wielokrotne zrzucanie winy za własne błędy	używanie wyzwisk, wulgarnych określeń wobec ofiary	wymuszanie uległości krzykiem	poniżanie, uporczywe naigrywanie się/przykre wyśmiewanie/ ośmieszanie w oczach innych
doświadczający aktów przemocy	n	32	30	19	15
	[%]	74,4	69,8	44,2	34,9
43 = 100,0%					

Źródło: Badanie własne.

Krytykowanie wywołujące poczucie krzywdy, obwinianie nawet za drobniaki w atmosferze nadmiaru wulgaryzmów, rujną poczucie godności osób, którym winno się zapewnić spokój oraz uszanowanie doświadczenia i dorobku, a także „pobłażliwość” dla słabości wynikających z wieku.

W przypadku drugiej co do częstotliwości doświadczeń formy przemocy ze strony bliskich – zaniedbań (27 kobiet – 22,3% ogółu doświadczających), na szczególną uwagę zasługują dwa rodzaje aktów:

- lekceważenie złego samopoczucia/stanu zdrowia lub zaniedbanie opieki w chorobie (13,2%),
- brak zainteresowania problemami, kłopotami i/lub ignorowanie uczuć/bagatelizowanie emocji (10,7%).

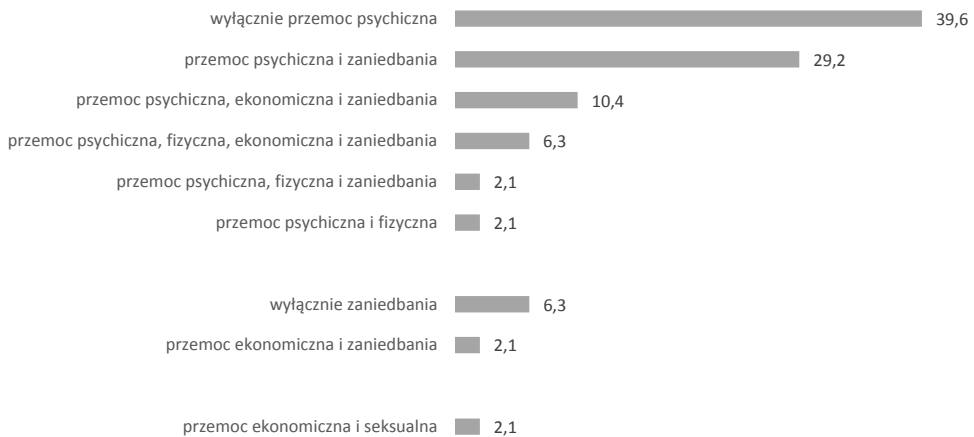
Ich udziały w próbie skłaniają ku refleksji nad ujawniającym się w badaniu brakiem troski i zainteresowania drugim człowiekiem – bliskim z własnej rodziny, który ze względu na wiek szczególnie potrzebuje zainteresowania, zrozumienia i opieki.

Jeszcze bardziej szczegółowy obraz zjawiska przemocy domowej odślania perspektywa jego złożoności. 54,2% z 48 kobiet będących ofiarami przemocy ze strony domowników doświadcza jej w postaci krzywd należących do więcej niż jednej formy. W tym udział doświadczających przemocy w postaci dwu form, wyniósł 35,4%, udział doświadczających aktów należących do trzech form – 8,3%, z kolei udział ofiar czterech form przemocy wyniósł 10,4%. W badaniu nie stwierdziliśmy natomiast przypadku doświadczania przemocy domowej we wszystkich pięciu jej formach.

Część ofiar wskazuje, że na ich doświadczenia danej formy przemocy składa się nie jeden, ale dwa, trzy lub więcej rodzajów wyrażających ją aktów. To oznacza, że mamy do czynienia z całymi kompleksami doznawanych krzywd, które mogą być traktowane jako swoista sytuacja kumulacji warunków posiadających znamiona patologii wzorców życia w środowisku rodzinnym (Terelak i in., 2019).

Zagłębiając się w specyfikę analizowanego zjawiska, dostrzec można:

- wyraźną przewagę doświadczania jedynie aktów przemocy psychicznej;
- w przypadkach współwystępowania różnych form przemocy, największy udział mają przypadki równoczesnego doświadczania przemocy psychicznej i zaniedbań; stosunkowo rzadziej zaobserwować można współwystępowanie pozostałych, analizowanych form przemocy. Szczegółowo przedstawia to poniższy wykres.

Rysunek 1. Doświadczenie skumulowanych form przemocy domowej.

Dane wyrażone w %; $n_{\text{respondentów doświadczających przemocy domowej}} = 48 = 100\%$

Źródło: Badanie własne.

Warto podkreślić, że spośród czterdziestu ośmiu uczestniczek badania, będących ofiarami przemocy domowej, czterdzieści trzy zadeklarowały doświadczanie przemocy psychicznej. Niemal 40% doświadcza tylko przemocy psychicznej, a połowa ofiar deklaruje doświadczanie przemocy psychicznej i innych form przemocy ze strony

członków swych rodzin. W tej kategorii największy udział mają kobiety doświadczające aktów przemocy psychicznej i zaniedbań.

W kontekście powyższych ustaleń, liczne współwystępowanie doświadczeń przemocy psychicznej oraz zaniedbań pozwala na pogłębienie dotychczasowych rozważań o zagadnienie analizy związku między poszczególnymi aktami tych form przemocy. Analiza taka stanowi asumpt do ustaleń teoretycznych na temat zjawiska przemocy domowej, a tym samym pozwala zbliżyć się do jego głębszego zrozumienia. Zastosowanie w niej testu niezależności Chi-kwadrat dla sprawdzenia związków między każdym aktem przemocy psychicznej i każdym aktem zaniedbań pozwala na ustalenie tego, które z nich pozostają w istotnych statystycznie związkach, natomiast ich siłę wskazują wartości korygowanego współczynnika kontyngencji. W poniższych zestawieniach tabelarycznych ujęto miary statystyczne (interpretacji podlegają wartości wytłuszczone) dla zależności między tymi aktami obydwu analizowanych form przemocy, które w toku analizy, okazały się być wysoce istotne statystycznie ($p \leq 0,002$), o co najmniej przeciętnej sile związku (Pearson $C_{kor} > 0,3$).

Zależności między zaniedbaniami a przemocą psychiczną najwyraźniej ujawniają się w przypadkach:

- braku zainteresowania problemami, kłopotami i/lub ignorowania uczuć/bagatelizowanie emocji,
- lekceważenia złego samopoczucia/stanu zdrowia lub zaniedbania opieki w chorobie.

Pierwsza ze wskazanych postaci zaniedbań pozostaje w istotnych statystycznie związkach ze wszystkimi analizowanymi aktami przemocy psychicznej; ich siła jest co najmniej przeciętna. Druga wchodzi w związki z aktami przemocy psychicznej (z wyjątkiem wymuszania uległości krzykiem), przy czym charakteryzują się one przeciętnie nieco większą siłą.

Stwierdzone prawidłowości pozwalają postawić następujące hipotezy do dalszych badań na próbach reprezentatywnych:

- po pierwsze – istnieje wyższe prawdopodobieństwo, że doświadczaniu którejś z wymienionych form zaniedbań towarzyszą doświadczenia przemocy psychicznej, niż brak doświadczeń tej formy przemocy domowej;
- po drugie – zaobserwowanie któregośkolwiek z aktów przemocy psychicznej, pozwala przypuszczać, iż zachodzi również brak zainteresowania problemami, kłopotami i/lub ignorowanie uczuć/bagatelizowanie emocji;
- po trzecie – wymuszanie uległości krzykiem wobec ofiary nie pozwala spodziewać się, iż doświadczają one również zaniedbań w postaci lekceważenia złego samopoczucia/stanu zdrowia lub zaniedbania opieki w chorobie.

Tabela 4
 Miary statystyczne zależności między aktami przemocy psychicznej oraz aktami zaniechań [n=121]

	Akty zaniechań		
	nieuzasadnione pozbawienie (ograniczenie) jedzenia, picia, snu	lekceważenie złego samopoczucia/stanu zdrowia lub zaniechanie opieki w chorobach	niezapewnienie koniecznej pomocy medycznej
brak zainteresowania problemami, kłopotami i/lub ignorowanie uczuć/bagatelizowanie emocji	$\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 11,35; Ist. as. 2-str.: p=0,001;	$\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 0,26; ni;	$\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 2,77; ni
krzywdzące krytykowanie	$C_{kor} = 0,45$	$C_{kor} = 0,56$	
wymuszanie uległości krzykiem	$\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 12,00; Ist. as. 2-str.: p=0,001;	Nie spełnione kryterium stosowania Chi-kwadrat as. 2-str.: p=0,04;	$\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 6,28; Ist. as. 2-str.: p=0,012;
	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p= 0,001, 1-str. p=0,001;	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p = 0,028, 1-str. = 0,028;	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p=0,014, 1-str.: p=0,014;
	$C_{kor} = 0,47$	$C_{kor} = 0,31$	$C_{kor} = 0,38$

<i>poniżanie, uporczywe naigrzywanie się/przykre wyśmiewanie/ ośmieszanie w oczach innych</i>	$\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 18,96; Ist. as. 2-str.: p=0,000;	$\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 2,40; ni	$\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 20,18; Ist. as. 2-str.: p=0,000;	$\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 32,05; Ist. as. 2-str.: p=0,000;
	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p= 0,000, 1-str.: p=0,000;	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p= 0,000, 1-str.: p=0,000;	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p= 0,000, 1-str.: p=0,000;	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p= 0,000, 1-str.: p=0,000;
<i>obwinianie za choćby drobne porażki, niepowodzenia/wielokrotne zrzucanie winy za własne błędy</i>	$C_{kor} = 0,57$ $\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 24,48; Ist. as. 2-str.: p=0,000;	Nie spełnione kryterium stosowania Chi-kwadrat	$C_{kor} = 0,58$ $\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 28,13; Ist. as. 2-str.: p=0,000;	$C_{kor} = 0,69$ $\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 11,73; Ist. as. 2-str.: p=0,001;
	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p= 0,000, 1-str.: p=0,000;	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p= 0,000, 1-str.: p=0,000;	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p= 0,000, 1-str.: p=0,000;	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p= 0,001, 1-str.: p=0,001;
<i>używanie wyzwisk, wulgarnych określeń wobec ofiary</i>	$C_{kor} = 0,61$ $\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 7,79; Ist. as. 2-str.: p=0,005;	Nie spełnione kryterium stosowania Chi-kwadrat	$C_{kor} = 0,64$ $\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 26,57; Ist. as. 2-str.: p=0,000;	$C_{kor} = 0,47$ $\chi^2 (1, n=121)$ Popr. Yates'a = 8,64; Ist. as. 2-str.: p=0,003;
	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p= 0,006, 1-str.: p=0,006;	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p= 0,000, 1-str.: p=0,000;	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p= 0,000, 1-str.: p=0,005;	Dt Fishera: Ist. 2-str.: p= 0,005, 1-str.: p=0,005;
	$C_{kor} = 0,39$	$C_{kor} = 0,64$	$C_{kor} = 0,64$	$C_{kor} = 0,42$

W nawiasach: liczba stopni swobody; n – wielkość próby. Poza nawiasem: Popr. Yates'a (wartość poprawki na ciągłość Yates'a do testu Chi-kwadrat); następnie Ist. as. 2-str. p = ... (poziom istotności asymptotycznej) testu dla dwustronnego obszaru krytycznego) oraz Dt Fishera – w przypadkach zastosowania testu dokładnego Fishera – Ist.: ... (istotność dokładna dla dwustronnego i jednostronnego obszaru krytycznego); C_{kor} – korygowany współczynnik kontyngencji C-Pearsona; ni – nieistotny statystycznie wynik testu Chi-kwadrat.

Źródło: Badanie własne.

Inną, wartą podkreślenia, prawidłowość ujawniają związki między: poniżaniem, uporczywym naigrywaniem się/przykrym wyśmiewaniem/ośmieszaniem w oczach innych oraz obwinianiem za choćby drobne porażki, niepowodzenia/wielokrotnym zrzucaniem winy za własne błędy, a zaniedbaniami. Obie wymienione postaci przemocy psychicznej pozostają w zależności z niemal wszystkimi aktami zaniedbań; przy czym jako jedyne współwystępują z niezapewnieniem koniecznej pomocy medycznej. Przypuszczalnie zatem, oba te rodzaje aktów przemocy psychicznej charakteryzują się największym potencjałem wiązania krzywd o charakterze psychicznym z zaniedbaniami, co można interpretować jako swoisty kompleks dysfunkcji relacji wewnątrzrodzinnych. Na szczególne podkreślenie zasługuje stwierdzona prawidłowość istotnego statystycznie powiązania niezapewnienia koniecznej pomocy medycznej jedynie z omawianymi dwiema postaciami przemocy psychicznej. Fakt ten wydaje się rzucać pewne światło na charakter tych aktów. Jeśli bowiem mamy do czynienia z sytuacją, w której członkowie rodzin – jedni wobec drugich – pozwalają sobie na poniżanie, uporczywe naigrywanie się/przykre wyśmiewanie/ośmieszanie w oczach innych oraz obwinianie za choćby drobne porażki, niepowodzenia/wielokrotne zrzucanie winy za własne błędy, a przy tym również są w stanie dopuścić się niezapewnienia koniecznej pomocy medycznej, to prawdopodobnie mamy do czynienia z sytuacją erozji funkcji rodziny.

Z powyższych ustaleń wyłania się kolejne zagadnienie, warte postawienia do dalszych badań i analiz. Sprowadza się ono do ustalenia predyktora w relacji między aktami przemocy psychicznej i zaniedbań (przyjmując konieczność osiągnięcia poziomu pomiaru pozwalającego na przeprowadzenie analiz probabilistycznych). Chodzi bowiem o ustalenie, czy to z aktów przemocy psychicznej wynikają zaniedbania, czy też są one funkcją tych zaniedbań. Idąc dalej, poczynienie takich ustaleń pozwoliłoby uchwycić porządek istotnościowy organizujący zaobserwowane związki między zjawiskiem przemocy domowej a funkcjonowaniem rodziny.

Kolejnym zagadnieniem – uzupełniającym dotychczasową charakterystykę zjawiska przemocy domowej wobec starszych kobiet – jest temat sprawców. To wyjątkowo drażliwa i trudna kwestia ze względu na bliskie relacje osób uwikłanych w przemoc i wynikające stąd bariery związane z mówieniem o przykrych doświadczeniach, a przy tym możliwość wystąpienia zjawiska wtórnej wiktymizacji (Laing, 2016), co wymaga dużego wyczucia w aranżowaniu sytuacji badawczej oraz przeprowadzaniu wywiadów. W prezentowanym badaniu czterdzieści osiem senierek – ofiar przemocy w środowisku domowym – scharakteryzowało sprawców doznawanych przez siebie krzywd.

Tabela 5

Sprawcy poszczególnych form przemocy domowej wobec starszych kobiet

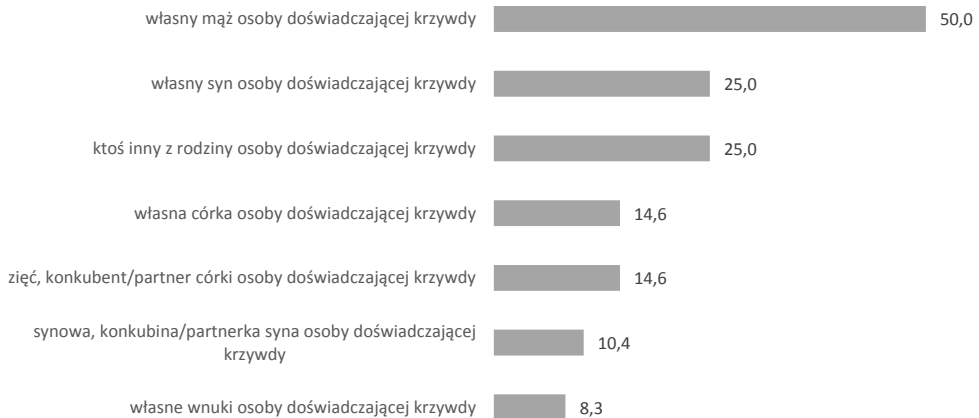
Sprawcy	Formy przemocy domowej:					ŁĄCZ- NIE
	psy- chiczna	zanie- dbania	ekono- miczna	fizycz- na	seksu- alna	
Własny mąż osoby doświadczającej krzywdy	13	8	1	1	1	24
Własna córka osoby doświadczającej krzywdy	5	1	–	1	–	7
Własny syn osoby doświadczającej krzywdy	4	4	2	2	–	12
Synowa, konkubina/partnerka syna osoby doświadczającej krzywdy	2	1	1	1	–	5
Zięć, konkubent/partner córki osoby doświadczającej krzywdy	3	1	1	2	–	7
Własne wnuki osoby doświadczającej krzywdy	4	–	0	–	–	4
Ktoś inny z rodziny osoby doświadczającej krzywdy	5	3	2	2	–	12
ŁĄCZNIE	36	18	7	9	1	71

Wskazania nie sumują się do 48, ponieważ niektórzy sprawcy dopuszczają się więcej niż jednej formy przemocy. W ramach kategorii *Ktoś inny z rodziny* wskazano ciotce, wujków, siostry, teściową, matki, braci i kuzynów.

Źródło: Badanie własne.

Ze względu na to, że badanie zostało przeprowadzone wśród kobiet w wieku senioralnym, a zatem takich, które same wychowywane były w połowie ubiegłego stulecia, a także wychowywały swoje dzieci co najmniej kilkadziesiąt lat temu, można doszukiwać się w wynikach badania zaprezentowanych w powyższej tabeli rysu patriarchalnego modelu tradycyjnej rodziny wiejskiej (Rorat i in., 2016). Dodatkowym argumentem jest udział sprawców ze względu na płeć – wśród siedemdziesięciu jeden sprawców przemocy domowej wobec starszych kobiet, czterdziestu trzech było mężczyznami (60,6%).

Szczegółowym uzupełnieniem powyższej charakterystyki są udziały sprawców przemocy domowej wobec senierek, według ról rodzinnych, co przedstawia poniższy wykres.

Rysunek 2. Sprawcy przemocy domowej wobec starszych kobiet.

Dane wyrażone %; $n_{\text{respondentów doświadczających przemocy domowej}} = 48 = 100\%$

Ze względu na czytelność rysunku ograniczyliśmy się do przedstawienia udziałów wskazań członków rodzin respondentów w stosunku do liczby – wybranych z całej próby – kategorii osób doświadczających przemocy w środowisku domowym, a nie do liczby osób dotkniętych określonymi formami przemocy, gdyż to lepiej obrazuje skalę zjawiska.

Źródło: Badanie własne.

Najczęściej wskazywanymi członkami rodzin ofiar, dopuszczającymi się aktów przemocy są ich mężowie oraz synowie. Przy czym należy zwrócić uwagę, że wykres przedstawia procent mężów 50% (24 osoby) i synów (25%), będących sprawcami przemocy, liczony do ogółu ofiar przemocy domowej wśród starszych kobiet.

Choć trudno jest mówić o istotności statystycznej (ze względu na małe liczebności), to fakt, iż sprawcami przemocy domowej są zwykle mężczyźni, posiada charakter prawidłowości (domagającej się sprawdzenia w dalszych badaniach). Nadto, zgodnie ze stwierdzonymi prawidłowościami ogólnymi, najczęściej wskazuje się sprawców przemocy psychicznej oraz zaniedbań; w przypadku obu tych form przemocy sprawcami są zwykle mężowie ofiar.

Dodatkowe światło na kwestię relacji rodzinnych między sprawcami a ofiarami rzuca analiza liczebności aktów poszczególnych form przemocy ze względu na stopień oraz rodzaj bliskości relacji rodzinnych między ofiarami i sprawcami przemocy. Wyróżnienie wśród sprawców kategorii: małżonków ofiar, dzieci ofiar, małżonków/partnerów dzieci ofiar oraz wnuków ofiar, pozwala dostrzec interesującą w tej kwestii prawidłowość ujawniającą się w poniższej tabeli.

Tabela 6

Kategorie sprawców poszczególnych form przemocy domowej wobec starszych kobiet

Kategorie sprawców	Formy przemocy domowej:					ŁĄCZ- NIE
	psy- chiczna	zanie- dbania	ekono- miczna	fizyczna	seksu- alna	
mężowie osób doświadczających krzywdy	13	8	1	1	1	24
Dzieci osób doświadczających krzywdy	9	5	2	3	–	19
Synowa lub zięciowie, konkubiny (konkubenci)/partnerki (partnerzy) syna/córki osób doświadczających krzywdy	5	2	2	3	–	12
wnuki osób doświadczających krzywdy	4	–	0	–	–	4
ktos inny z rodzin osób doświadczających krzywdy	5	3	2	2	–	12
ŁĄCZNIE	36	18	7	9	1	71

Wskazania nie sumują się do 48, ponieważ niektórzy sprawcy dopuszczają się więcej niż jednej formy przemocy.

Źródło: Badanie własne.

Zarówno w ujęciu ogólnym, jak i w odniesieniu do przemocy psychicznej oraz do zaniedbań, małżonkowie ofiar, częściej niż dzieci, dopuszczają się wobec nich przemocy. Te z kolei są sprawcami przemocy częściej niż ich małżonkowie (czyli zięciowie/synowe ofiar), konkubenci czy partnerzy. Oznacza to, że w obrębie relacji rodzinnych wyznaczonych więzami małżeńskimi czynniki aktów przemocy są silniejsze aniżeli w relacjach pokrewieństwa pierwszego stopnia i jeszcze silniejsze niż w relacjach powinowactwa. Innymi słowy, możemy mieć do czynienia z prawidłowością paradoksalną – acz (o ile potwierdzi się w dalszych badaniach) posiadającą znaczące konsekwencje natury teoretycznej dla zrozumienia zjawiska przemocy domowej – w której myśl „w bliskości” (w sensie socjologicznym) wcale nie słabnie, lecz zwiększa się siła oddziaływania czynników przemocy domowej. Konkluzja ta stanowi zatem hipotezę do dalszych pogłębionych analiz problematyki sprawstwa przemocy domowej. Z jednej strony bowiem, rzeczywiście jest ona konkluzją, to znaczy – wynika z materiału, który nie został zgromadzony dla potrzeb sprawdzenia jej jako hipotezy. Z drugiej zaś strony, stanowi źródło istotnych nowych pytań i jako taka nie wyczerpuje analizy.

Dodatkowe światło na analizowane zagadnienia rzuca zestawienie współwystępowania analizowanych form przemocy doświadczanych przez uczestniczki badania ze względu na ich sprawców. Efekt tego zestawienia stanowi poniższa tabela.

Tabela 7

Współwystępowanie poszczególnych form przemocy domowej wobec starszych kobiet wg sprawców

SPRAWCY PRZEMOCY DOMOWEJ	FORMY PRZEMOCY DOMOWEJ								
0 Brak wskazania sprawcy									
1 Mąż osoby doświadczającej przemocy	PP – przemoc psychiczna								
2 Córka osoby doświadczającej przemocy	PF – przemoc fizyczna								
3 Syn osoby doświadczającej przemocy	Z – zaniedbania								
4 Synowa, konkubina/partnerka syna osoby doświadczającej przemocy	PE – przemoc ekonomiczna								
5 Zięć, konkubent/partner córki osoby doświadczającej przemocy	PS – przemoc seksualna								
6 Wnuk/wnuki osoby doświadczającej przemocy									
7 Matka osoby doświadczającej przemocy									
8 Ojciec osoby doświadczającej przemocy									
9 Ktoś inny z rodziny									

Sprawcy aktów przemocy	Współwystępowanie form przemocy domowej w doświadczeniach starszych kobiet								
	PP	PP, Z	PP, PF, Z, PE	PP, PE, Z	Z	PP, PF, Z	PP, PF	PE, Z	PE, PS
[0]	6	3	1	1				1	
[1]	4				3				
[2]	1								
[4]	1								
[6]	2								
[9]	1								
[1 oraz 9]	1								
[6 oraz 5]	1								
[2 oraz 6 oraz 2]	2								
[0] [1]		2							
[1] [1]		6							1
[3] [3]		1							
[1 oraz 2] [1]		1							
[3] [2 oraz 3]		1							
[2 oraz 5]; [2 oraz 5]							1		
[0] [0] [4]				1					

[9] [9] [9]				1		1					
[1 oraz 3] [1] [1] [1]			1								
[3 oraz 9] [3] [3] [3]			1								
[4] [4] [4] [3]			1								
[5] [5] [5] [2]			1								
ŁĄCZNIE	Σ	19	14	5	3	3	1	1	1	1	48
	%	39,6	29,2	10,4	6,3	6,3	2,1	2,1	2,1	2,1	100,0

W kolumnie *sprawcy aktów przemocy* powtarzające cyfry w nawiasach kwadratowych informują liczbie aktów poszczególnych form przemocy, której dopuścił się sprawca. Z kolei, wartości wewnętrzz tabeli oznaczają liczbę kobiet doświadczających przemocy domowej w konkretnej kombinacji współwystępujących jej form. Dla przykładu: [5] [5] [5] [2] w ostatnim wersie tabeli oznacza, iż zięć ofiary jest sprawcą trzech aktów przemocy, a córka jednego. Takie doświadczenia deklaruje jedna uczestniczka badania.

Źródło: Badanie własne.

Jak już zostało ustalone, najczęściej współwystępującymi formami przemocy domowej doświadczanej przez starsze kobiety jest przemoc psychiczna oraz zaniedbania. Dane zestawione w powyższej tabeli pokazują, że sprawcami aktów realizujących taką konfigurację form przemocy są: mężowie, synowie oraz córki ofiar. Wśród zestawionych sprawców najliczniejsi okazują się zatem najbliżsi kobiet uczestniczących w badaniu.

Kolejny aspekt analizowanej problematyki relacji sprawca-ofiara stanowi obraz zjawiska przemocy domowej, wynikający z wiedzy seniorów o sytuacjach rodzinnych, w których nie oni sami są ofiarami, lecz członkowie ich rodzin. Zgromadzony materiał, stanowiący efekt relacji seniorów na temat znanych im sytuacji przemocy w ich rodzinach, posiada nieco inny status, aniżeli relacje osobistych doświadczeń przemocy ze strony członków własnych rodzin. Wiedza o przemocy doświadczanej przez innych ludzi może posiadać różne źródła. Niekiedy jest się świadkiem przemocy wobec kogoś z rodziny, niekiedy wie się o niej z relacji ofiary bądź innych świadków przemocy, w jeszcze innych sytuacjach intuicyjnie wyczuwa się istnienie przemocy na podstawie jej bardziej lub mniej wyraźnych oznak. Za każdym razem jednak nie jest to wiedza płynąca z osobistego doświadczenia przemocy, a nadto dotyczy jedynie tych sytuacji i przypadków, o których relacjonujący wiedzą, a stąd – siłą rzeczy – nie obejmuje tych, których nie znają, a które są prawdopodobne. Tego rodzaju wiedza nie może zatem służyć do określania skali zjawiska, stanowiąc jedynie uzupełnienie dla obrazu zjawiska przemocy domowej rysowanego w oparciu o osobiste doświadczenia ofiar.

Uwzględniając powyższe uwagi, zgromadzony materiał empiryczny nie pozwala przeprowadzić analizy skali badanego zjawiska oraz charakteru relacji między sprawcami a ofiarami. Stanowi on jednak wartościową płaszczyznę analizy złożo-

ności rodzinnych uwikłań w przemoc domową. Dane zestawione w poniższej tabeli pozwalają uzmysłowić sobie zasadność powyższych uwag oraz dostrzec poczynione ustalenia.

Tabela 8

Sprawcy przemocy domowej wobec członków rodzin starszych kobiet

OFIARY PRZEMOCY DOMOWEJ Członkowie rodzin starszych kobiet, którzy byli ofiarami przemocy ze strony kogoś innego z ich rodzin	SPRAWCY PRZEMOCY DOMOWEJ Ktoś z rodzin ofiar, kto dopuścił się przemocy wobec kogoś z rodzin starszych kobiet										ŁĄCZ- NIE	%
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9		
	0 Brak wskazania sprawcy											
	1 Mąż osoby doświadczającej przemocy											
	2 Córka osoby doświadczającej przemocy											
	3 Syn osoby doświadczającej przemocy											
	4 Synowa, konkubina/partnerka syna osoby doświadczającej przemocy											
	5 Zięć, konkubent/partner córki osoby doświadczającej przemocy											
	6 Wnuk/wnuki osoby doświadczającej przemocy											
	7 Matka osoby doświadczającej przemocy											
	8 Ojciec osoby doświadczającej przemocy											
	9 Ktoś inny z rodziny											
brat	2									3	5	3,9
ciotka			2			1					3	2,3
córka	1		2			2			1	7	13	10,1
dzieci	2										2	1,6
kuzynka	5	5									10	7,8
matka			2	12							14	10,9
mąż	2		1	5	2	1					11	8,5
siostra		1			6		1				8	6,2
wnuk									2		2	1,6
wnuczka								1	3		4	3,1
wnuki								2			2	1,6
zięć						2					2	1,6
synowa										2	2	1,6
nie wskazano ofiary	20	4	1	8	6	3	6	1	1	1	51	39,5
ŁĄCZNIE	Σ	32	10	8	25	14	9	7	4	7	129	100,0
	%	24,8	7,8	6,2	19,4	10,9	7,0	5,4	3,1	5,4	10,1	100,0

Źródło: Badanie własne.

Wymienione w powyższym zestawieniu ofiary pozostają w relacjach rodzinnych do seniorów uczestniczących w badaniu, np. są ich siostrami, wnukami, kuzynkami, matkami, itp. Z kolei wskazani przez tych seniorów sprawcy ujęci zostali w relacjach rodzinnych do swych ofiar. Jak wynika z analizy, kobiece typy ofiar wskazywane są przez uczestniczące w badaniu seniorki wyraźnie częściej niż męskie. Natomiast, o ile męskie typy sprawców dominują nad kobiecymi, to różnica nie jest tak wyraźna, jak w przypadku płci ofiar. Innymi słowy – o ile ofiarami przemocy domowej zdecydowanie częściej okazują się kobiety niż mężczyźni, to wśród sprawców przewaga ta jest wyraźnie mniejsza (w przeprowadzonym badaniu było to dwadzieścioro sześćcioro żeńskich sprawców i pięćdziesięcioro jeden sprawców męskich). Dodatkowo z danych wynika, iż przemoc domowa częściej dotyka osoby względnie najbliższe seniorom (dzieci, rodzice, małżonkowie).

Zestawienie typów ofiar i sprawców pozwala rozpoznać głębsze powiązania występujące w rodzinach z problemem przemocy domowej, co i w tym aspekcie analizy odsłania specyficzny charakter zjawiska przemocy w rodzinie, wyrażający się zróżnicowanymi powiązaniem między uwikłanymi w nią członkami rodzin. Jeśli przyjrzeć się synom ofiar, wskazywanym przez seniorki jako sprawcy przemocy – gdy ich ofiarami są matki relacjonujących sytuację rodzinną uczestniczek badania – jasnym staje się, że sprawcami przemocy we wskazanych przypadkach są bracia tych uczestniczek. Gdy zaś ofiarami są mężowie senierek relacjonujących przypadki przemocy, to sprawcy (synowie ofiar) okazują się równocześnie synami tych senierek. Z kolei, jeśli córka ofiary jest sprawcą przemocy wobec matki kobiety uczestniczącej w badaniu, to najpewniej jest ona jej siostrą. Podobnie, gdy ofiarami są wnuki senierek, a sprawcami ich rodzice, to okazują się oni dziećmi lub małżonkami dzieci senierek.

Znamienne wydaje się to, że wśród ośmiu senierek wskazujących własne wnuki jako ofiary przemocy domowej, jest pięć kobiet, które same doświadczają przemocy ze strony członków własnych rodzin. Wśród nich jedna doświadcza krzywd ze strony swych wnuków wskazanych przez nią jako ofiary własnych rodziców; kolejna uczestniczka badania jest ofiarą przemocy ze strony syna; dwie seniorki są ofiarami przemocy ze strony syna oraz córki, którzy z kolei dopuszczają się przemocy również wobec własnych dzieci (wnuków seniorki uczestniczącej w badaniu); w jednym przypadku starsza kobieta jest ofiarą przemocy ze strony swego męża. Jak wynika z uzupełniających wypowiedzi uczestniczek badania, niejednokrotnie występują sytuacje, w których sprawstwo przemocy wobec seniorów jest interpretowane przez nich jako konsekwencja wcześniej stosowanej przemocy wobec własnych dzieci. Oznacza to, że część sprawców przemocy domowej wobec seniorów sama dawniej była ofiarami przemocy ze strony tych seniorów. Obecnie dopuszczają się oni przemocy zarówno wobec własnych dzieci (wnuków seniorów), jak i własnych rodziców, mamy zatem do czynienia z międzygeneracyjnym przekazem wzorców

zachowań przemocowych. Co prawda, niewielkie liczebności uzyskane w badaniu nie pozwalają jeszcze stwierdzić istotnej statystycznie prawidłowości, natomiast warto postawić to zagadnienie jako ważny element problematyki w dalszych poczynaniach badawczych, ze względu na to, że rysuje on jeden z – jak się wydaje – fundamentalnych aspektów zjawiska przemocy domowej – jej syndromatyczny charakter. Otóż, w rodzinach dotkniętych przemocą problem ten wikła nie tylko pojedyncze osoby (np. małżonków), lecz przeciwnie – doświadcza go często wielu innych członków rodziny, a nadto niejednokrotnie rozprzestrzenia się on poprzez dziedziczenie wzorów przemocy nawet w więcej niż dwóch pokoleniach i to bardziej wśród najbliższych niż dalszych członków rodziny.

Dyskusja

Na świecie badania nad przemocą domową wobec osób starszych prowadzone są stosunkowo często i są to zarówno badania wykonywane metodami ilościowymi, jak i jakościowymi (Meyer i in., 2019), natomiast w Polsce zrealizowano ich jak dotąd raczej niewiele. Wyniki badań rozpoznających skalę zjawiska pokazują, że przemocy w środowisku domowym doświadczać może od 4% do 20% osób, które przekroczyły 60. rok życia (Halicka, 2014). Jednymi z najszerzej znanych projektów są badania prowadzone w latach 2009 i 2015 przez Polską Akademię Nauk na próbach reprezentatywnych dla zbiorowości Polaków powyżej 18. roku życia. Wyniki tych badań pokazują, że prawie 20% uczestników zna przypadki przemocy domowej wobec seniorów, przy czym najczęściej wskazywana jest przemoc psychiczna – w badaniu z 2015 roku 20,5% respondentów znało takie sytuacje w swoim otoczeniu oraz 7,5% w swoich własnych rodzinach. Nieco rzadziej występuje domowa przemoc ekonomiczna wobec seniorów – 19,7% respondentów znało takie przypadki w swoim otoczeniu i 8,3% obserwowało je w swoich rodzinach. Przypadki przemocy fizycznej wobec starszych członków rodzin ze swojego otoczenia znało 13,9% respondentów, natomiast w swych własnych rodzinach 5,8%. Domowa przemoc seksualna wobec seniorów jest zjawiskiem stosunkowo rzadkim – 3,1% respondentów znało takie przypadki w swym otoczeniu oraz 2,4% informowało o tego typu sytuacjach w swych własnych rodzinach (Korzeniowski, 2015, s. 32-35). W przytoczonych badaniach nie wzięto pod uwagę zaniedbań jako formy przemocy, która okazała się jedną z częściej występujących w badaniu opisywanym w niniejszym artykule – doświadcza jej 22,3% senierek objętych badaniem. Jest to druga, po przemocy psychicznej, forma przemocy doświadczana przez starsze kobiety. Ponadto, ważnym aspektem wyników przeprowadzonego badania okazują się istotne statystycznie związki między zaniedbaniami i przemocą psychiczną.

Wyniki badania przeprowadzonego wśród kobiet w wieku senioralnym (nie zaś wśród wielu kategorii respondentów), prezentowane w niniejszym artykule, pokazują nieco inną strukturę zjawiska. Z jednej strony, patrząc z perspektywy ogólnej, estymacja uzyskanego wskaźnika struktury ofiar w próbie (39,7% ofiar) pozwala z 95% ($p \leq 0,05$) prawdopodobieństwem określić przedział ufności jako $0,31 \leq p_0 \leq 0,48$, co oznacza, że – z istotnym statystycznie prawdopodobieństwem – udział ofiar w zbiorowości starszych kobiet przekracza 30%. Z drugiej zaś strony, w rodzinach z problemem przemocy największy udział mają akty przemocy psychicznej i zaniedbań, podczas gdy przemoc o charakterze ekonomicznym, fizycznym i seksualnym są rzadsze. Warto zatem rozważyć problem możliwych odkształceń obrazu zjawiska. Badania zjawiska przemocy domowej wobec osób należących do konkretnych kategorii społecznych (dzieci, kobiety czy seniorzy), jeśli są realizowane w tych właśnie społecznych kategoriach, dają inne – jak się wydaje bardziej trafne – wyniki niż badania przekrojowe, realizowane na próbach reprezentatywnych dla całych populacji. Jest bowiem istotna różnica między wiedzą pochodzącą z obserwacji otoczenia, nawet tego we własnej rodzinie, a osobistym doświadczaniem określonego traktowania ze strony innych.

Ważnym zagadnieniem, coraz częściej poruszonym w literaturze przedmiotu, jest udział kobiet wśród ofiar przemocy wobec starszych (Brownell, 2015). Dla przykładu, według analiz hiszpańskiego *Instituto Nacional de Estadística*, w 2012 roku w Hiszpanii 92,1% wszystkich osób objętych działaniem instytucji odpowiedzialnych za rozwiązywanie problemu przemocy domowej, stanowiły kobiety (Verdejo, Calvo, 2014). Również w badaniu prezentowanym w niniejszym artykule kobiety stanowią większość wśród ofiar przemocy domowej (73,0%), natomiast większość wśród jej sprawców stanowią mężczyźni (66,2%). Jak wynika z uzyskanych danych, choć wśród ofiar kobiety stanowią zdecydowaną większość, to wśród sprawców różnica między udziałami mężczyzn i kobiet nie jest już tak znacząca.

Głębszym zagadnieniem są rodzinne relacje między sprawcami a ofiarami. Wyniki przeprowadzonego w 2005 roku *Multi-Country Study on Women's Health and Domestic Violence against Women* (WHO, 2005) pokazują, iż fizycznej i/lub seksualnej przemocy ze strony partnera życiowego doświadcza od 15% do 71% kobiet starszych (García-Moreno i in., 2006) (Farrington, Ttofi, 2020). Nieco bardziej szczegółowo zagadnienie sprawców zostało ujęte w badaniach przeprowadzonych w Bostonie. Wynika z nich, że sprawcami przemocy domowej wobec seniorów w 58% przypadków są ich małżonkowie, natomiast 18% sprawców to ich dzieci (Pillemer, Finkelhor, 1988) (Kleinschmidt, 1996), podczas gdy w badaniach zrealizowanych w latach 2017-2019 przez badaczy z Uniwersytetu w Toruniu synowie są najczęściej wskazywanymi sprawcami (39%), rzadziej małżonkowie (27,3%) oraz kohabitanci (24,7%). Wyniki uzyskane w badaniu prezentowanym w niniejszym artykule pokazują, że 50,0% sprawców przemocy wobec senierek stanowią mężowie ofiar, 39,6% dzieci, a 8,3% wnuki.

Anton Grunefeld i inni na podstawie przeprowadzonych przez siebie badań jakościowych, problem sprawstwa mężów określają mianem „małżeństwo jako licencja na przemoc” (*marriage license as a hitting licence*), twierdząc, że zawarcie małżeństwa jest jednym z bardziej czytelnych momentów uruchamiających wzór przemocy w rodzinie. Odnosi się to szczególnie do sytuacji, w których przemoc jest dziedziczona, co zostało określone jako przemoc w rodzinie pochodzenia (*violence in the family of origin*) (Grunfeld i in., 1996). Ten aspekt – międzypokoleniowa transmisja wzorców przemocy domowej – w prezentowanym badaniu ujawnia się jako zjawisko reprodukcji przez młodych schematu rodziny z problemem przemocy zainicjowanego wcześniej, przez obecnych seniorów.

Starsze kobiety zwykle łączą doświadczanie przemocy z obniżonym dobrostanem psychofizycznym (Band-Winterstein, Eisikovits, 2010; Eisikovits Band-Winterstein, 2015; McGarry i in., 2010, 2011, 2017). Jak wynika z analizy, ważną konsekwencją doświadczania przemocy domowej przez starsze kobiety jest poczucie bezradności w zaistniałej sytuacji (Grunfeld i in., 1996; Meyer i in., 2019; Band-Winterstein, 2015). Posiada on o tyle szczególne znaczenie, że obniża zdolność do podejmowania działań obronnych (Walker, 2012, 2016). Jako element szerszej pojmowanych właściwości zjawiska przemocy domowej poczucie bezradności, będąc konsekwencją doświadczania przemocy ze strony bliskich, wpisuje się w mechanizm wypychania seniorów na margines życia rodzinnego oraz społecznego w środowisku lokalnym, skutkujący ich trwałą marginalizacją (Ferreira, Lindgren, 2008), sankcjonowaną z jednej strony przez istniejące w społeczeństwie wzory kultury degradujące pozycję seniora, z drugiej zaś, przez ograniczoną wydolność systemu przeciwdziałania przemocy domowej (Bhatia, Soletti, 2019; Terelak i in., 2010; Yan, 2015).

Charakter patologizowanych interakcji w rodzinach z problemem przemocy jest na tyle różnorodny, że w literaturze mówi się o zjawisku poliwiktyimizacji. Rozumiana jest ona jako:

[...] wiele współwystępujących lub następujących po sobie form znęcania się nad osobami starszymi przez jednego lub więcej sprawców lub jedna forma znęcania się popełniana przez wiele innych osób, z którymi starszą osobę dorosłą łączy osobisty, zawodowy lub opiekuńczy związek, w którym istnieje społeczne oczekiwanie zaufania (Ramsey-Klawnsnik, 2017).

W opisywanym badaniu mówimy raczej o współwystępowaniu (*co-occurrence*) różnych form przemocy domowej, doświadczanych przez starsze kobiety (Hacialiefendioğlu i in., 2021).

Wnioski

- Częstsze jest doświadczanie ze strony najbliższych aktów zaniedbań łącznie z aktami przemocy psychicznej niż samych tylko zaniedbań.
- Przemoc psychiczna w postaci: poniżania, uporczywego naigrywania się/przykrego wyśmiewania/ośmieszania w oczach innych oraz obwiniania za choćby drobne porażki, niepowodzenia/wielokrotnego zrzucania winy za własne błędy posiada wysoki potencjał wiązania krzywd psychicznych z zaniedbaniami. Pozostają one w zależności z niemal wszystkimi, przyjętymi do badania, przejawami zaniedbań. Pozwala to przypuszczać istnienie swoistego kompleksu dysfunkcji relacji między członkami rodziny.
- Doświadczanie wielu krzywd, reprezentujących różne formy przemocy, stanowi istotną przesłankę dla tezy, że sytuację rodzin z przemocą charakteryzuje swoista kumulacja warunków posiadających znamiona patologii wzorców życia rodzinnego.
- W obrębie relacji rodzinnych wyznaczanych więzami małżeńskimi, czynniki aktów przemocy są silniejsze aniżeli w relacjach pokrewieństwa pierwszego stopnia i jeszcze silniejsze niż w relacjach powinowactwa. Innymi słowy, „w bliskości” (w sensie socjologicznym) wcale nie słabnie, lecz zwiększa się oddziaływanie czynników przemocy domowej.
- Przemoc domowa w rodzinach seniorów ujawnia syndrom międzygeneracyjnego przekazu wzorców zachowań przemocowych.
- Sytuację rodzin charakteryzuje swoista kumulacja warunków posiadających znamiona patologii wzorców życia rodzinnego, wyrażająca się występowaniem całych kompleksów doświadczanych krzywd, należących zwykle do więcej niż jednej formy przemocy.

Bibliografia

- Babbie, E. R. (2005). *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bandosz, P., Zagożdżon, P. (2021). *Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem – The PolSenior 2*. Pobrane z: <https://polsenior2.mug.edu.pl/>.
- Band-Winterstein, T. (2015). Aging in the shadow of violence: a phenomenological conceptual framework for understanding elderly women who experienced lifelong IPV [Starzenie się w cieniu przemocy: fenomenologiczne ramy pojęciowe umożliwiające zrozumienie starszych kobiet, które przez całe życie doświadczały przemocy domowej ze strony partnera]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 27(4-5), 303-327. DOI: 10.1080/08946566.2015.1091422.
- Band-Winterstein, T., Eisikovits, Z. (2010). Towards phenomenological theorizing about old women abuse [W kierunku fenomenologicznego teoretyzowania na temat nadużyć wobec starszych kobiet]. *Ageing International*, 35(3), 202-214. DOI: 10.1007/s12126-010-9067-y.

- Bhatia, P., Soletti, A. B. (2019). Hushed voices: views and experiences of older women on partner abuse in later life [Ciche głosy: poglądy i doświadczenia starszych kobiet na temat przemocy wobec partnerów w starszym życiu]. *Ageing International*, 44(1), 41-56. DOI: 10.1007/s12126-018-9331-0.
- Brownell, P. (2015). Neglect, abuse and violence against older women: definitions and research frameworks [Zaniechanie, nadużycia i przemoc wobec starszych kobiet: definicje i ramy badawcze]. *South Eastern European Journal of Public Health (SEEJPH)*. DOI: 10.4119/seejph-1774.
- Brownell, P. (2016). A reflection on gender issues in elder abuse research: Brazil and Portugal [Refleksja na temat kwestii płci w badaniach nad przemocą wobec osób starszych: Brazylia i Portugalia]. *Ciência & Saúde Coletiva*, 21, 3323-3330. DOI: 10.1590/1413-812320152111.23142016.
- Buchbinder, E., Band-Winterstein, T. (2003). "Like a wounded bird": older battered women's life experiences with intimate violence [‘Jak raniony ptak’: doświadczenia życiowe starszych kobiet doświadczających maltretowania ze strony partnera]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 15(2), 23-44. DOI: 10.1300/J084v15n02_02.
- CBOS. (2005). *Przemoc i konflikty w domu. Komunikat z badań*. Centrum Badania Opinii Publicznej. Pobrane z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2005/K_027_05.PDF.
- Chan, K. L. (2017). Family polyvictimization and elevated levels of addiction and psychopathology among parents in a chinese household sample [Poliwiktyimizacja rodzinna oraz podwyższony poziom uzależnienia i psychopatologii wśród rodziców w próbie chińskich gospodarstw domowych]. *Journal of Interpersonal Violence*, 32(16), 2433-2452. DOI: 10.1177/0886260515592617.
- Chan, K. L., Chen, Q., Chen, M. (2021). Prevalence and correlates of the co-occurrence of family violence: a meta-analysis on family polyvictimization [Występowanie i korelaty współwystępowania przemocy w rodzinie: metaanaliza dotycząca poliwiktyimizacji w rodzinie]. *Trauma, Violence, & Abuse*, 22(2), 289-305. DOI: 10.1177/1524838019841601.
- Chan, K. L., Chen, Q., Chen, M., Lo, C. K. M., Yu, L. (2019). Screening for multiple types of family violence: development and validation of the family polyvictimization screen [Badania przesiewowe pod kątem wielu rodzajów przemocy w rodzinie: opracowanie i walidacja badań poliwiktyimizacji rodziny]. *Frontiers in Public Health*, 7, 282-282. DOI: 10.3389/fpubh.2019.00282.
- Rzecznik Praw Obywatelskich. (2013). *Przeciwdziałanie przemocy wobec kobiet, w tym kobiet starszych i kobiet z niepełnosprawnościami. Analiza i zalecenia*. Biuletyn rzecznika Praw Obywatelskich, 7. Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich. Pobrane z: https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Biuletyn_Rzecznika_Praw_Obywatelskich_2013_Nr_7.pdf.
- De Donder, L., De Wachter, L., Ferreira-Alves, J., Lang, G., Penhale, B., Tamutiene, I., Luoma, M. L. (2019). *Quality of life of abused older women: moderating influence of coping mechanisms* [Jakość życia starszych kobiet doświadczających przemocy: moderujący wpływ mechanizmów radzenia sobie]. Cham: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-030-16597-0_7.
- Dutton, M. A., Goodman, L. A., Bennett, L. (1999). Court-involved battered women's responses to violence: The role of psychological, physical, and sexual abuse [Sądowe reakcje kobiet doświadczających przemocy na przemoc: rola nadużyć psychicznych, fizycznych i seksualnych]. *Violence and Victims*, 14(1), 89-104.
- Eisikovits, Z., Band-Winterstein, T. (2015). Dimensions of suffering among old and young battered women [Wymiary cierpienia wśród starszych i młodych kobiet maltretowanych]. *Journal of Family Violence*, 30(1), 49-62. DOI: 10.1007/s10896-014-9655-9.
- Ferreira, M., Lindgren, P. (2008). Elder abuse and neglect in south africa: a case of marginalization, disrespect, exploitation and violence [Nadużycia i zaniechanie osób starszych w Republice Południowej Afryki: przypadek marginalizacji, braku szacunku, wyzysku i przemocy]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 20(2), 91-107. DOI: 10.1080/08946560801974497.

- Finkelhor, D., Ormrod, R. K., Turner, H. A. (2007). Poly-victimization: a neglected component in child victimization [Poliwiktymizacja: zaniedbany element wiktymizacji dzieci]. *Child Abuse & Neglect*, 31(1), 7-26. DOI: 10.1016/j.chiabu.2006.06.008.
- Flury, M., Nyberg, E., Riecher-Rössler, A. (2010). Domestic violence against women: definitions, epidemiology, risk factors and consequences [Przemoc domowa wobec kobiet: definicje, epidemiologia, czynniki ryzyka i konsekwencje]. *Swiss medical weekly*, 140, w13099. DOI: 10.4414/smww.2010.13099.
- Garcia-Moreno, C., Jansen, H. A. F. M., Ellsberg, M., Heise, L., Watts, C. H. (2006). Prevalence of intimate partner violence: findings from the WHO multi-country study on women's health and domestic violence [Występowanie przemocy ze strony partnera: wnioski z wielonarodowego badania WHO dotyczącego zdrowia kobiet i przemocy domowej]. *Lancet (London, England)*, 368(9543), 1260-1269. DOI: 10.1016/S0140-6736(06)69523-8.
- Glaser, B. G., Strauss, A. L. (2006). *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research* [Odkrycie teorii ugruntowanej: strategie badań jakościowych]. New Brunswick (U.S.A.), London (U.K.): Aldine Transaction A Division of Transaction Publishers. Pobrane z: http://www.sxf.uevora.pt/wp-content/uploads/2013/03/Glaser_1967.pdf.
- Grunfeld, A. F., Larsson, D. M., Mackay, K., Hotch, D. (1996). Domestic violence against elderly women [Przemoc domowa wobec starszych kobiet]. *Canadian family physician*, 42, 1485-1493.
- Hacialiefendioğlu, A., Yılmaz, S., Koyutürk, M., Karakurt, G. (2021). Co-occurrence patterns of intimate partner violence [Współwystępowanie wzorców przemocy między partnerami intymnymi]. *Pacific Symposium on Biocomputing. Pacific Symposium on Biocomputing*, 26, 79-90.
- Halicka, M. (2014). Ludzie starzy jako ofiary przemocy. W: P. Szukalski, B. Szatur-Jaworska (red.), *Aktywne starzenie się. Przeciwdziałanie barierom* (ss. 91-110). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Halicka, M., Halicki, J., Ślusarczyk, P. (2012). Przemoc wobec ludzi starszych. W: M. Mossakowska, A. Więcek, P. Błędowski (red.) *Medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne aspekty starzenia się w Polsce* (ss. 511-530). Poznań: Termedia Wydawnictwo Medyczne. Pobrane z: <http://gerontologia.org.pl/wp-content/uploads/pliki/ol/polsenior.pdf#page=1&zoom=auto,-171,683>.
- Honarvar, B., Gheibi, Z., Asadollahi, A., Bahadori, F., Khaksar, E., Rabiey Faradonbeh, M., Farjami, M. (2020). The impact of abuse on the quality of life of the elderly: a population-based survey in Iran [Wpływ przemocy na jakość życia osób starszych: badanie populacyjne w Iranie]. *Journal of Preventive Medicine and Public Health = Yebang Uihakhoe Chi*, 53(2), 89-97. DOI: 10.3961/jpmph.19.210.
- Hoppe, S. J. (2020). Traditional values and domestic violence: an examination of older women's attitudes and the ability to care for oneself [Tradycyjne wartości i przemoc domowa: badanie postaw starszych kobiet i zdolności do dbania o siebie]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 32(5), 471-488. DOI: 10.1080/08946566.2020.1830216.
- Kleinschmidt, K. C. (1996). Elder abuse: a review [Nadużycia wobec osób starszych - przegląd]. *Annals of Emergency Medicine*. DOI: 10.1016/S0196-0644(97)70006-4.
- Kołodziejczak, S., Terelak, A., Bulsa, M. (2019). Domestic violence against seniors in rural areas of West Pomerania, Poland [Przemoc domowa wobec seniorów na terenach wiejskich Pomorza Zachodniego]. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, 26(1). DOI: 10.26444/aaem/92208.
- Korzeniowski, K. (2009). *Przemoc w rodzinie wobec osób starszych i niepełnosprawnych. Część II - Raport z badania profesjonalistów*. Warszawa: Polska Akademia Nauk Instytut Psychologii.
- Korzeniowski, K., Radkiewicz, P. (2015). *Przemoc w rodzinie wobec osób starszych i niepełnosprawnych. Raport z badania ogólnopolskiego 2015 r. oraz badania porównawczego z lat 2009-2015*. Warszawa: Polska Akademia Nauk Instytut Psychologii.

- Krajowy program przeciwdziałania przemocy w rodzinie 2014-2020.* (2014). Warszawa: Monitor Polski 2014 poz. 445.
- Krajowy Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie na rok 2023 — Mazowiecki Urząd Wojewódzki w Warszawie.* Warszawa: Mazowiecki Urząd Wojewódzki. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/uw-mazowiecki/krajowy-program-przeciwdzialania-przemocy-w-rodzinie-na-rok-2023>.
- Laing, L. (2016). Secondary victimization: domestic violence survivors navigating the family law system [Wtórna wiktyimizacja: ofiary przemocy domowej w systemie prawa rodzinnego]. *Violence Against Women*, 23(11), 1314-1335. DOI: 10.1177/1077801216659942.
- Makara-Studzińska, M., Sosnowska, K. (2012). Violence against old people – a review of the literature [Przemoc wobec osób starszych - przegląd literatury]. *Psychiatria i Psychologia Kliniczna*, 12(1), 57-61.
- Marshall, L. L. (1992a). Development of the severity of violence against women scales [Rozwój skal nasilenia przemocy wobec kobiet]. *Journal of Family Violence*, 7(2), 103-121. DOI: 10.1007/BF00978700.
- Marshall, L. L. (1992b). The severity of violence against men scales [Dotkliwość przemocy wobec mężczyzn]. *Journal of Family Violence*, 7(3), 189-203. DOI: 10.1007/BF00979027.
- Mazur, J. (2002). *Przemoc w rodzinie. Teoria i rzeczywistość.* Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- McGarry, J., Ali, P., Hinchliff, S. (2017). *Older women, intimate partner violence and mental health: a consideration of the particular issues for health and healthcare practice* (T. 26) [Starsze kobiety, przemoc ze strony partnera i zdrowie psychiczne: rozważenie konkretnych zagadnień związanych ze zdrowiem i praktyką zdrowotną]. DOI: 10.1111/jocn.13490.
- McGarry, J., Simpson, C., Hinchliff-Smith, K. (2011). The impact of domestic abuse for older women: A review of the literature [Wpływ nadużyć w środowisku domowym na starsze kobiety: przegląd literatury]. *Health & Social Care in the Community*, 19(1), 3-14. DOI: 10.1111/j.1365-2524.2010.00964.x.
- McGarry, J., Simpson, C., Mansour, M. (2010). How domestic abuse affects the wellbeing of older women [Jak nadużycia w środowisku domowym naruszają dobrostan starszych kobiet]. *Nursing Older People*, 22(5), 33-37. DOI: 10.7748/nop2010.06.22.5.33.c7795.
- Meyer, S. R., Lasater, M. E., Garcia-Moreno, C. (2019). Violence against older women: a protocol for a systematic review of qualitative literature [Przemoc wobec starszych kobiet: procedura dla systematycznego przeglądu literatury jakościowej]. *BMJ Open*, 9(5), e028809. DOI: 10.1136/bmjopen-2018-028809.
- Michalska, S. (2020). *Struktura społeczna a zmiany ról społecznych kobiet wiejskich.* Warszawa: Scholar. Pobrane z: <https://integro.bs.katowice.pl/33205945612/michalska-sylwia/struktura-spoeczna-a-zmiany-rol-spoecznych-kobiet-wiejskich?bibFilter=3>.
- Mossakowska, M., Więcek, A., Błędowski, P. (2012). *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce.* Poznań: Termedia Wydawnictwo Medyczne. Pobrane z: <http://gerontologia.org.pl/wp-content/uploads/pliki/ol/polsenior.pdf#page=1&zoom=auto,-171,683>.
- O’Leary, D. K., Maiuro, R (2004). *Psychological abuse in violent domestic relations* [Przemoc psychiczna i przemocowe relacje rodzinne]. New York: Springer Publishing Company.
- O’Leary, D. K., Malone, J., Tyree, A. (1994). Physical aggression in early marriage: prerelationship and relationship effects [Agresja fizyczna we wczesnym etapie małżeństwa: konsekwencje przedmałżeńskie i małżeńskie]. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 62(3), 594-602. DOI: 10.1037/0022-006X.62.3.594.
- Phillips, L. R. (2000). Domestic violence and aging women [Przemoc domowa i starzenie się kobiet]. *Geriatric Nursing*, 21(4), 188-194. DOI: 10.1067/mgn.2000.109584.
- Pickering, C. E., Yefimova, M., Maxwell, C. (2019). Co-occurrence of abuse and neglect as reported by dementia family caregivers [Współwystępowanie przemocy i zaniedbania według relacji

- opiekunów rodzinnych osób chorych na demencję]. *Innovation in Aging*, 3(Suppl 1), S544-S544. PMC. DOI: 10.1093/geroni/igz038.2002.
- Pillemer, K., Finkelhor, D. (1988). The prevalence of elder abuse: a random sample survey [Rozpoznanie przemocy wobec osób starszych: badanie na losowej próbie]. *The Gerontologist*, 28(1), 51-57. DOI: 10.1093/geront/28.1.51.
- Ramsey-Klawnsnik, H. (2017). Older adults affected by polyvictimization: a review of early research [Starsze osoby dotknięte poliwiktymizacją: przegląd wczesnych badań]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 29(5), 299-312. DOI: 10.1080/08946566.2017.1388019.
- Ramsey-Klawnsnik, H., Heisler, C. (2014). Polyvictimization in later life [Poliwiktymizacja w wieku starszym]. *Victimization of the Elderly and Disabled, Volume: 17(Issue: 1)*, 3-6.
- Ramsey-Klawnsnik, H., Miller, E. (2017). Polyvictimization in later life: trauma-informed best practices [Poliwiktymizacja w wieku starszym: najlepsze praktyki wynikające z poinformowania o krzywdzie]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 29(5), 339-350. DOI: 10.1080/08946566.2017.1388017.
- Rorat, J., Szeląg-Sikora, A., Gródek-Szostak, Z. (2016). Traditional and new women's roles in rural areas [Tradycyjne oraz nowe role kobiece na obszarach wiejskich]. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*. DOI: 10.15576/pdgr/2016.2.99.
- SMG/KRC. (2011). *Diagnoza dotycząca osób stosujących przemoc w rodzinie: przemoc w rodzinie z perspektywy dorosłej populacji Polski*. Pobrane z: https://archiwum.mrips.gov.pl/gfx/mpips/userfiles/_public/1_NOWA%20STRONA/Przemoc%20w%20rodzinie/dane%20statystyczne/1%20RAPORT_POLACY_PRZEMOC_W_RODZINIE_FIN.pdf.
- Śniegulska, A. (2016). Violence against women and elderly people in a family environment [Przemoc wobec kobiet oraz osób niepełnosprawnych w środowisku domowym]. *Journal of Modern Science*, 31(4), 101-124.
- Terelak, A., Kołodziejczak, S., Bulsa, M. (2019). Scale and forms of domestic violence against schoolchildren in rural, rural-urban and urban areas [Skala i formy przemocy domowej wobec uczniów na terenach wiejskich, wiejsko-miejskich oraz miejskich]. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, 4/2019 vo. 26. DOI: 10.26444/aaem/103871.
- Terelak, A., Kołodziejczak, S., Klepajczuk, B. (2010). *Zintegrowane działanie wobec przemocy w rodzinie. Poradnik tworzenia i prowadzenia Gminnych Zespołów Interdyscyplinarnych*. Szczecin: Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego.
- TNS OBOP. (2010). *Diagnoza zjawiska przemocy w rodzinie w Polsce wobec kobiet i wobec mężczyzn. Część I - raport z badań ogólnopolskich*. Warszawa: Ośrodek Badania Opinii Publicznej.
- Tobiasz-Adamczyk, B. (2010). Ludzie starsi i niepełnosprawni jako kategoria szczególnie wrażliwa na przemoc. W: Jaszczak-Kuźmińska D., Michalska K. (red.). *Przemoc domowa wobec osób starszych i niepełnosprawnych. Poradnik dla pracowników pierwszego kontaktu* (ss. 33-67). Warszawa: Wydawnictwo Edukacyjne PAMPAMEDIA.
- UN Department of Economic and Social Affairs. (2013). *Neglect, abuse and violence against Older Women* [Zaniedbanie, nadużycie i przemoc wobec starszych kobiet]. Pobrane z: <https://www.un.org/esa/socdev/documents/ageing/neglect-abuse-violence-older-women.pdf>.
- UN Economic and Social Council. (2015). *Commission on the status of women. Follow-up to the Fourth World Conference on Women and to the special session of the General Assembly entitled "Women 2000: gender equality, development and peace for the twenty-first century"* [Komisja ds. Statusu Kobiet. Kontynuacja Czwartej Światowej Konferencji w sprawie Kobiet i specjalnej sesji Zgromadzenia Ogólnego zatytułowanej "Kobiety 2000: Równość płci, rozwój i pokój w XXI wieku"]. Pobrane z: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=E%2FCN.6%2F2015%2FNGO%2F258&fbclid=IwAR2xZJsboZOEfIMclRIgBjS8hpb-FJ7qQZ3RzT54gEAH0chN6Z7DzC_DmCvw.

- Verdejo, I. C., Calvo, C. B. (2014). Analysis of violence against elderly woman [Analiza przemocy wobec starszych kobiet]. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 161, 110-114. DOI: 10.1016/j.sbspro.2014.12.018.
- Walker, L. (2012). Battered women syndrome and self-defense [Syndrom kobiety maltretowanej oraz samoobrona]. *Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy*, 6(2), 321.
- Walker, L. (2016). *The battered woman syndrome* [Syndrom kobiety maltretowanej]. New York: Springer Publishing Company. DOI: 10.1891/9780826170996.
- WHO. (2005). *WHO multi-country study on women's health and domestic violence against women: summary report of initial results on prevalence, health outcomes and women's responses* [Wielonarodowe badanie WHO na temat zdrowia kobiet i przemocy domowej wobec kobiet: raport podsumowujący wstępne wyniki dotyczące skali, skutków zdrowotnych i reakcji kobiet]. World Health Organization. Pobrane z: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/43310>.
- Williams, J. L., Davis, M., Acierno, R. (2017). **Global prevalence of elder abuse in the community** [Globalna skala występowania przemocy wobec osób starszych w społeczności]. W: *Elder Abuse: Research, Practice and Policy* (ss. 45-65). New York: Springer International Publishing. DOI: 10.1007/978-3-319-47504-2_2.
- Yan, E. (2015). Elder abuse and help-seeking behavior in elderly Chinese [Nadużycia wobec seniorów i zachowania związane z poszukiwaniem pomocy wśród starszych Chińczyków]. *Journal of Interpersonal Violence*, 30(15), 2683-2708. DOI: 10.1177/0886260514553628.
- Ziółkowski, A., Błachnio, A., Pąchalska, M. (2015). An evaluation of life satisfaction and health – quality of life of senior citizens [Ewaluacja satysfakcji z życia i zdrowia – jakość życia seniorów]. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, 22(1), 147-151. DOI: 10.5604/12321966.1141385.